

Soldaten van God

De Nederlandse strijders
in het leger van de paus

Kees Schaepman

Soldaten van God

Kees Schaepman

Soldaten van God

De Nederlandse strijders
in het leger van de paus

Afbeelding omslag: Vaandel van de zoeavenbroederschap Haarlem.
Museum Catharijneconvent Utrecht
Ontwerp omslag en binnenwerk: Charlotte Fischer

© 2021 Kees Schaepman, p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen
© 2021 p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen
www.walburgpers.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Er is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen.

Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

isbn 9789462497528
e-isbn 9789462497535
nur 680

Inhoud

Voorwoord	9
Inleiding	13
Een vergeten oorlog	
Hoofdstuk 1. Het herstel van het ancien régime	22
Het Wener Congres	
Een nieuwe paus	
Hoofdstuk 2. ‘Een vloek over het oppervlak der aarde’	28
Aanslagen en revoluties	
Het keerpunt 1848	
De Romeinse Republiek	
De opmars van de duizend roodhemden	
Hoofdstuk 3. Het schaakspel van premier Cavour	38
La perla d’Italia	
Een gok van alles of niets	
De Tirailleurs Franco-Belges	
Een historische ontmoeting	
Hoofdstuk 4. De afscheiding van België	53
‘Liever sterven dan ongelukkig blijven’	
Jan van Speijk de lucht in	
De ommezwaai van koning Willem II	
De Aprilbeweging	

Hoofdstuk 5. De werving van strijders voor het geloof	63
De onvermoeibare pater De Kruyf	
Het ‘Instituut Saint-Louis’	
Hoofdstuk 6. Een onbetrouwbare bondgenoot	73
Het korps Pauselijke Zoeaven	
De helden van Albano	
De Septemberconventie	
Hoofdstuk 7. Een ontsnapping van het eiland Caprera	84
Op patrouille	
De eerste martelaar voor de heilige zaak	
Een onderdrukte rebellie	
Hoofdstuk 8. ‘Waarlijk het leger van God’	94
De slag bij Mentana	
Hoofdstuk 9. Een affront tegen pater De Kruijf	99
Een erevaandel voor de zoeaven	
Onbillijkheden	
Hoofdstuk 10. De gevangene van het Vaticaan	106
De onfeilbare paus	
Opmars naar Rome	
De paus is bedelaar!	

Hoofdstuk 11. De thuiskomst	116
In vreemde krijgsdienst	
Een financieel debacle	
Hoofdstuk 12. Op zoek naar nieuwe slagvelden	123
Koele doodsverachting	
De Carlistische Zoeaven	
De Algemeene Nederlandsche Zouavenbond	
Hoofdstuk 13. Afschuw, verontwaardiging en angst	130
De stoomboot uit Spanje	
De staatsgreep van Franco	
Gevaar voor de nationale veiligheid	
Hoofdstuk 14. De strijd voor een nieuwe samenleving	136
Verdachte groepen	
Een nacht vol verschrikkingen	
Noten	149
Geraadpleegde literatuur	159
Register	162

Voorwoord

Ruim anderhalve eeuw geleden reisden duizenden katholieke vrijwilligers naar Rome om het Patrimonium Petri – het Erfgoed van Petrus – te verdedigen tegen de troepen van de Italiaanse koning Victor Emanuel II. Zijn regering beschouwde de Kerkelijke Staat waarover paus Pius IX als soeverein vorst regeerde als een obstakel op weg naar de eenwording van Italië, het Risorgimento.

Katholiek Nederland leefde intens mee met die strijd in een ver verwijderd land. Giften voor de paus stroomden binnen, dagbladen als *De Tijd* en het weekblad *Katholieke Illustratie* volgden de krijgsverrichtingen op de voet en diepgelovige jongeren bleken bereid hun leven als martelaar te offeren. Met meer dan drieduizend Romegangers leverde Nederland daardoor verreweg het grootste aandeel in het vrijwilligerskorps van het pauselijk leger.

Dit boek gaat over deze Nederlandse vrijwilligers en de strijd die voorafging aan de ondergang van de Kerkelijke Staat in 1870 – een geschiedenis die begint met de val van keizer Napoleon, gevolgd door het Congres van Wenen en de opkomst van nationalistische bewegingen.

Citaten uit kranten, boeken en brieven heb ik in de oorspronkelijke spelling laten staan, tenzij het om vertalingen ging, bijvoorbeeld van pauselijke brieven. Voor Italiaanse plaatsnamen is steeds de oude spelling gebruikt, om verwarring te voorkomen tussen citaten en mijn tekst.

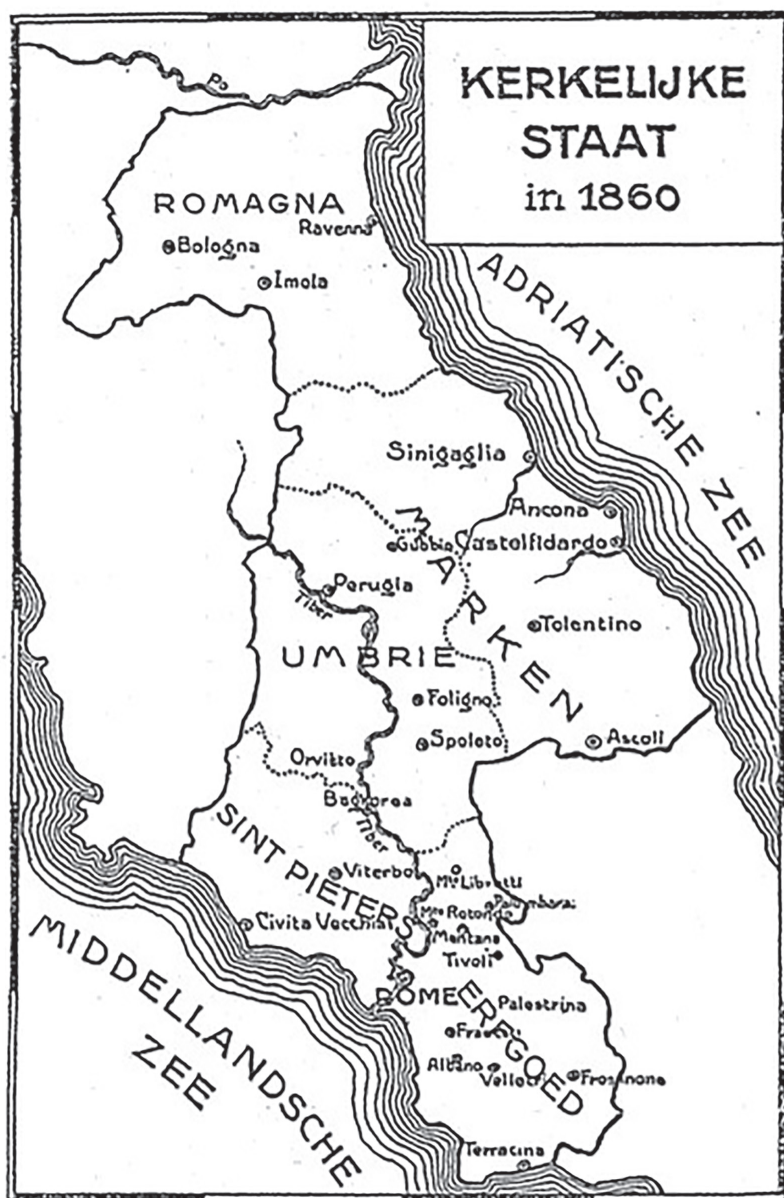
De betrokkenheid van Nederlandse katholieken bij de gebeurtenissen in Italië viel samen met hun emancipatiestrijd na eeuwenlange achterstelling. Bij de behandeling van dit opkomende katholieke zelfbewustzijn wordt ook aandacht besteed aan enkele personen met dezelfde familienaam als de mijne. Andreas Ignatius Schaepman was van 1868 tot 1882 aartsbisschop van Utrecht. De priester Herman Schaepman gold als een inspirerend redenaar en dichter en speelde in de Tweede Kamer een

belangrijke politieke rol. Tot mijn verrassing kwam ik bij mijn research ook een Zwolse achterneef tegen die als vrijwilliger in het pauselijk leger diende.

Mochten er lezers zijn die menen dat ik mijn roomse familieleden al te nadrukkelijk voor het voetlicht plaats, dan bied ik hiervoor bij voorbaat mijn excuses aan. Over mijn katholieke achtergrond, mijn afzetten daartegen en mijn blijvende fascinatie voor de katholieke cultuur schreef ik eerder het boek *Afgedwaald*, waarin, gezien de reacties, velen met een vergelijkbare opvoeding zich herkenden. Geen zee kan het wijwater van de doop ooit wegwassen.

Bij het schrijven van dit boek heb ik veel steun gehad aan de adviezen van emeritus hoogleraar vaderlandse geschiedenis Jan Bank en van auteur en historicus Ad van Liempt. Simon Minks, advocaat-generaal bij het parket Den Haag gespecialiseerd in oorlogsmisdrijven en terrorisme, gaf mij op persoonlijke titel nuttige suggesties en juridische tips, vooral bij het laatste hoofdstuk. Mijn oud-collega bij Vrij Nederland Piet Piryns las het manuscript zorgvuldig door, haalde fouten eruit en behoedde mij voor onnauwkeurigheden. Mochten die onverhoopt toch aan zijn alziend oog zijn ontsnapt, dan blijf ik daar natuurlijk zelf verantwoordelijk voor. Walburg Pers, met name mijn redacteur May Meurs, dank ik voor de ondersteuning bij het tot stand komen van dit boek.

Inleiding

Een vergeten oorlog

Pieter Janszoon Jong was een eenvoudige boerenzoon uit Lutjebroek. Hij was 25 jaar oud, een reus van een kerel, toen hij op zondag 13 oktober 1867 ver van huis sneuvelde als soldaat van paus Pius IX bij een gevecht tegen een vijandelijke overmacht in het bergstadje Monte Libretti ten noordoosten van Rome. Om hem heen lagen de lijken van veertien vijanden van de Kerkelijke Staat, die destijds de eenwording van Italië in de ogen van nationalisten belemmerde. Toen na een stormloop de ruimte ontbrak om zijn tegenstanders met een bajonetsteek uit te schakelen, had Pieter hen, de een na de ander, met de kolf van zijn geweer de kop ingeslagen tot hij zelf, buiten adem en moegestreden, neerzeeg, waarna zijn tegenstanders zich op hem stortten. Toen zijn ontzielde lichaam na de slag werd gevonden, telde het dertien diepe steekwonden. Pieter Jong werd postuum een bekende Nederlander. Katholieke boekhandels adverteerden met 'Het zeer gelijkend Portret van Pieter Janszoon Jong, van Lutjebroek, die den heldendood gestorven is op het slagveld te Monte Libretti'.¹ Vanaf de kansel en op jaarmarkten werd de gevallen strijder eer betoond. 'Lees dit', stond in dwingende, vette letters in de Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbossche Courant van 4 december 1868 boven een annonce van het Théâtre de Nouveauté dat in Den Bosch zijn tenten had opgeslagen. De advertentie vroeg aandacht voor het vele 'schoons en edels' dat het bezoekers van de kermis te bieden had, zoals uitbeeldingen van 'het gevecht bij Monte Libretti en de heldendood van Pieter Jong van Lutjebroek'.

De West-Friese held diende bij de Pauselijke Zoeaven, een vrijwilligerseenheid die haar naam ontleende aan een infanteriekorps van het Franse koloniale leger dat werd gerekruteerd uit leden van een Berber-

stam in het Atlasgebergte, die door de Fransen ‘Zouaves’ werden genoemd. De commandant van de Pauselijke Zoeaven had die inlandse soldaten tijdens zijn diensttijd in Algerije leren kennen en bewonderde hun moed. Daarom gaf hij zijn korps niet alleen dezelfde naam, maar ook hetzelfde opvallende uniform.

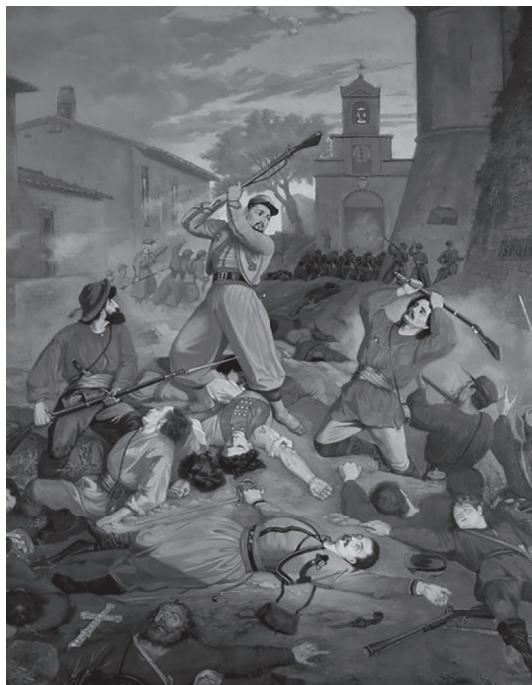
Pieter Jong en zijn kameraden, in totaal zesentachtig man², hadden opdracht gekregen Monte Libretti te heroveren, een stadje in de Kerkelijke Staat dat bezet was door meer dan duizend volgelingen van Giuseppe Garibaldi, de dynamische leider van een opstand die beoogde Italië tot een eenheid te smeden.³ Het stadje lag boven op een steile rots en was alleen bereikbaar over een smal pad dat tussen de steenblokken en de dichte begroeiing omhoog kronkelde. Dat weerhield de kleine Gideonsbende van vrijwillige strijders voor de paus er niet van Monte Libretti te bestormen.

Na de derde stormloop werd het te donker om verder te vechten. Behalve Pieter Jong waren nog vijftien strijders voor de paus gesneuveld. Die nacht slopen de garibaldisten onder dekking van de duisternis het stadje uit, met achterlating van zestig lijken van omgekomen kameraden. De volgende morgen konden de zoeaven zonder enige tegenstand te ontmoeten Monte Libretti innemen.

Ook niet-katholieke dagbladen prezen de moed van de bestormers, al plaatste het liberale *Algemeen Handelsblad* er de kanttekening bij dat volgens een Franse krant de veertien lijken die rondom Pieter Jong gevonden waren, niet door diens toedoen waren omgebracht. Die eer zou weggelegd zijn voor de Zwitserse sergeant-majoor Bach. De *Arnhemsche Courant* van 24 oktober 1867 trok de wijsheid in twijfel van de commandant die een handvol strijders had ingezet tegen een overweldigende meerderheid: ‘Zóó aangevoerd worden de Nederlandsche jongelingen vermoord.’ Bovendien, voegde de liberale krant eraan toe, waren de vrijwilligers verkeerd voorgelicht. Zij meenden te strijden en te sterven voor hun religieuze leider, in werkelijkheid beschermden zij alleen diens wereldlijk gezag.⁴

Toen Pieter Jong als strijder bij Monte Libretti het leven verloor, restte er van de Kerkelijke Staat die hij zo bloedig verdedigd had alleen het Patrimonium Petri (Petrus’ Erfgoed), een gebied rond Rome, iets

Pieter Jong in gevecht
met garibaldisten in
Monte Libretti. Johannes
Petrus Faber, 1867.
Museum Catharijne-
convent Utrecht

groter dan Gelderland, met destijds ongeveer een half miljoen inwoners. Paus Pius IX ('Pio Nono') had meer dan de helft van zijn grondgebied eerder al verloren, toen na een veldslag tegen nationalistische troepen belangrijke delen van zijn land de kans grepen om zich af te scheiden. Dat deed niets af aan de fanatieke inzet van katholieke vrijwilligers die na een oproep van hun Heilige Vader naar Rome reisden om het ministaatje dat de paus nog als soeverein vorst had behouden te verdedigen. Nederland leverde met meer dan drieduizend man het grootste aandeel van de vrijwilligers die gehoor hadden gegeven aan de oproep van Pius.

Tussen januari 1861, toen de Pauselijke Zoeaven hun naam kregen, en september 1870, toen de eenheid in feite ophield te bestaan, dienden er in totaal ruim elfduizend vrijwilligers in het leger van de paus. Na 1865, toen de werving in Nederland pas goed op stoom kwam, telde het zoeavenregiment tussen de vier- en vijfduizend man. Over het algemeen wordt aangenomen dat hier 3181 Nederlanders bij waren, die meestal voor twee jaar tekenden. Het werkelijke aandeel in het pauselijk leger

Portret van Pieter
Janszoon Jong als
pauselijk zoeaaf. Petrus
Johannes Arendzen,
ca. 1867. Rijksmuseum
Amsterdam

kan hoger zijn geweest, omdat Nederlanders ook wel als Belgische Vlamingen werden geregistreerd.

Na Nederland leverde Frankrijk met circa 2950 man de meeste strijders voor de paus. Het waren voornamelijk royalisten, vaak uit vooraanstaande adellijke families. De derde plaats werd ingenomen door België, met zo'n 1650 vrijwilligers. Andere landen leverden veel kleinere aantallen. Opvallend was dat katholieke landen zoals Spanje en Portugal samen nauwelijks honderd zoeaven opbrachten, Oostenrijk nog geen dertig, Ierland minder dan tweehonderd. 'De katholieke wereld liet de paus in de steek', concludeerden de roomse historici L.J. Rogier en N. de

Rooy. Zij noemden het beroep dat Pius IX deed op vrijwilligers om de Kerkelijke Staat te verdedigen een ‘compromittante mislukking’ en gaven als enige verklaring voor de grote Nederlandse en Belgische respons en ook voor het relatief grote aantal Canadese vrijwilligers (vijfhonderd man) een ‘volkomen ongecompliceerde religieuze geestdrift.’⁵

Het waren in Nederland en Vlaanderen voor het merendeel gelovige boerenzonen en eenvoudige ambachtsslieden die, vaak gesteund en geïnspireerd door hun parochiepriesters, afscheid namen van familie en vrienden die zij pas jaren later terug zouden zien. Zij voerden een meedogenloze oorlog tegen Garibaldi, die een verenigde democratische Republiek Italië nastreefde en daarbij op de Kerkelijke Staat stuitte. En tegen koning Victor Emanuel II, die zijn ambitie om als vorst over heel het schiereiland te heersen eveneens door de Kerkelijke Staat gedwarsboomd zag. ‘Overal verrichten de Zouaven wonderen van dapperheid en doodsverachting. De grond wordt bedekt met doden en gewonden. Gehuil en gekerm klinkt op van alle kanten. De voeten plassen in stroomen bloed,’ zo schreef de biograaf van Pieter Jong in 1912 over het slagveld van Monte Libretti.⁶

Broeder Christoffor van Langen deed in zijn boek *Uit het epos der 3000 Nederlandse Zouaven* in 1947, tachtig jaar na dato, verslag van de al net zo gruwelijke gevechten bij Mentana alsof hij er als ooggetuige bij was geweest. Luitenant-kolonel Athanase Charles Marie de Charette, de Franse aanvoerder van de pauselijke zoeaven, had terwijl de kogels hem om de oren vlogen met donderende stem het commando voor de stormloop gegeven: ‘En avant! Vooruit, zoeaven! Of ik ga alléén! [...] Dat was te veel voor zijn jongens. Onweerstaanbaar voelen zij zich aangevuurd door die doodsverachting van hun chef. Ransels vliegen tegen de grond, bajonetten klikken op het geweer. En onder een daverend: “Leve de kolonel! Leve Pio Nono!” springen de Zouaven vooruit, stormen achter Charette aan. Zij waren weer eens aan het bajonet-stormen gezet. Dan waren ze op hun best, de Zouaven.’⁷

De strijd werd in Nederland door de katholieke pers op de voet gevolgd. Zo meldde het *Weekblad van Tilburg* van 7 november 1867, kort na de triomf bij Monte Libretti, alwéér een schitterende overwinning van het leger van de paus: ‘De Garibaldisten zijn door de Pauselijke

troepen totaal verslagen en hebben in de grootste wanorde de vlucht genomen; ziedaar de tijd die jl. Dinsdag alle katholieken met hoop en blijdschap vervulde. De slag van Tivoli zal in de geschiedenis voor immer met gouden letters geschreven blijven.' Tivoli werd heroverd tijdens een veldslag die later algemeen bekend werd onder de naam van een andere stad, namelijk Mentana. Gestimuleerd door de behaalde overwinning stroomden vanuit Nederland de giften binnen voor de Kerk, voor de zoeaven en voor de Heilige Oorlog.

Uiteindelijk baatte de inzet van vrijwilligers Pius IX niet. De paus verloor ook het laatste stukje van zijn wereldlijk rijk na de omsingeling van Rome door het leger van het inmiddels gevormde koninkrijk Italië. Na de capitulatie van de Kerkelijke Staat in augustus 1870 kwamen de zoeaven nog eenmaal bijeen op het Sint-Pietersplein, waar zij de zegen plus een tot in het derde geslacht geldige volle aflat van de geëmotioneerde paus ontvingen. Pius IX en ook zijn opvolgers wezen in de jaren die volgden halsstarrig iedere toenaderingspoging van de Italiaanse regering af. Pas in 1929 kwam door de Lateraanse Verdragen tussen Benito Mussolini en paus Pius XI een einde aan die impasse.

De zoeaven die na de val van Rome naar Nederland terugkeerden, kwamen tot de ontdekking dat ze hun Nederlanderschap hadden verloren en niet op enige overheidssteun hoefden te rekenen. Ook de materiële hulp van hun kerk of van geloofsgenoten bleef beperkt. Maar aan woorden om de inzet van de Nederlandse zoeaven tot na hun dood uitbundig te prijzen, ontbrak het niet. 'Terecht worden in honderden gezinnen van ons Vaderland met liefdevolle piëteit de herinnering, de souvenirs, het verschoten portret (de fotograaf te Rome was geen Rafaël!), de zilveren en bronzen eretekens bewaard van een vader, een grootvader, een oudoom die eenmaal meestreed in het leger van Paus Pius IX, schreef Christoffor van Langen.⁸ De dankbaarheid van de katholieke gemeenschap werd ook tot uiting gebracht door de ereplaats die de oud-strijders kregen bij katholieke processies, terwijl zij bovendien na afloop van de

Willem Marinus van
Rossum, de eerste
kardinaal van Nederland
sinds de Tachtigjarige
Oorlog, bezocht in 1913
Maastricht. Op een
ereplaats, direct achter de
kardinaal, liepen drie
oud-zoeaven mee in de
stoet. Historisch
Centrum Limburg

plechtigheden werden gehonoreerd met een gratis borreltje, of twee, of zelfs drie. Als levende relikwieën liepen tot ver in de vorige eeuw stokoude zoeaven in uniform mee achter het kruis.

Godfried Bomans schreef erover in *Bemide gelovigen* (1970), waarin hij herinneringen aan zijn katholieke jeugd ophaalde: ‘Het gebeurde natuurlijk alleen bij heel grote processies, want ze waren stokoud, je kon ze niet bij elk wissewasje inzetten. Maar bij zeldzame gelegenheden, dan liep er een zoeaaf mee. Vóór hem in zo’n lange stoet ging niemand en achter hem was er ook weer een ruimte. Hij liep solitair. Een wonderlijke verschijning strompelde dan aan het eerbiedig jongensoog voorbij: ze hadden lange grijze baarden, steunden op een stok en waren gekleed in ballonvormige, harem-achtige broeken en schuins weglappende jasjes met passementen bestikt. Opzij droegen zij een sabel, op het wankel hoofd een verrassend klein petje. Niet iedere parochie had zo’n man, maar je kon ze lenen van pastoors die er wat ruimer inzaten en op een zoeaaf niet keken.’⁹

In Lutjebroek staat bij de Sint-Nicolaaskerk ter nagedachtenis een monument van Pieter Jong dat in 1917, vijftig jaar na zijn dood, werd onthuld. De belangrijkste doorgaande weg van het dorp is de P.J. Jongstraat, de lokale voetbalvereniging heet De Zouaven. Mogelijk weten oudere dorpsbewoners nog waar die namen vandaan komen, buiten

Lutjebroek zal dat hooguit een enkeling zijn. De laatste zoeaaf, Petrus Verbeek uit Rosmalen, stierf op 27 september 1946, hij werd 95 jaar oud.¹⁰ De Duitse bezetting had toen de herinnering aan de oorlog die tussen 1860 en 1870 in de Kerkelijke Staat werd gevoerd, al grotendeels verdrongen.

Dit boek gaat over die vergeten oorlog, die zich afspeelde op een zijtoneel van oplopende spanningen en conflicten tussen de Europese grootmachten in de woelige tweede helft van de negentiende eeuw. Het was een strijd waar katholiek Nederland sterk bij betrokken was. Wat dreef duizenden Nederlandse jonge katholieke mannen, die vaak nooit verder dan een paar kilometer van huis waren geweest, om hun leven te wagen in een oorlog op het Italiaanse schiereiland? Welke steun kregen zij daarbij van de katholieke kerk, van individuele priesters en van het thuisfront? Hoe verging het die vrijwillige strijders voor de paus na terugkeer naar Nederland? En ten slotte: kunnen er parallellen worden getrokken met anderen, die later, in andere conflicten, gedreven door hun overtuiging hun leven waagden in ‘vreemde krijgsdienst’? Hierover gaat dit boek.

In de hoofdstukken 1, 2 en 3 wordt de voorgeschiedenis van het conflict belicht die begint met het Congres van Wenen in 1815 en eindigt met de Slag bij Castelfidardo waarin het leger van Pius IX een vernietigende nederlaag leed.

In de hoofdstukken 4 en 5 wordt de focus verlegd naar Nederland. Aan de orde komen de opkomst van de katholieke pers, het herstel van de kerkelijke hiërarchie, de werving van vrijwillige strijders voor de paus en de steun die zij kregen van hun priesters.

De hoofdstukken 6 en 7 belichten de rol van de Franse keizer Napoleon III als niet altijd te vertrouwen bondgenoot van de Kerkelijke Staat en de strijd die de zoeaven voerden tegen garibaldisten, tegen roversbenden, maar ook tegen cholera en – niet te vergeten – verveling.

Hoofdstuk 8 begint met de glorieuze overwinning die het pauselijk leger met hulp van de Fransen in 1867 behaalde in de Slag bij Mentana en vervolgt in de hoofdstukken 9 en 10 met de val van Rome een dag na de afsluiting van het Eerste Vaticaans Concilie dat het dogma van de

pauselijke onfeilbaarheid aanvaardde.

De hoofdstukken 11 en 12 gaan in op de positie van de Nederlandse zoeaven na 1870, toen zij na een verloren oorlog Italië moesten verlaten, en de hoofdstukken 13 en 14 zijn gewijd aan Nederlanders die in het voetspoor van de zoeaven in andere gewapende conflicten vrijwillig voor ‘vreemde krijgsdienst’ kozen.

Hoofdstuk 1. Het herstel van het ancien régime

Het Wiener Congres

Nadat het rijk van Napoleon Bonaparte in oktober 1813 aan het wankelen was gebracht door de nederlaag van zijn troepen in de ‘Volkerenslag’ bij Leipzig, trok het jaar daarop een vijandelijke overmacht Frankrijk binnen en dwong de keizer tot aftreden. In mei 1814 werd Napoleon verbannen naar het eiland Elba ten oosten van Corsica. Zijn rol leek uitgespeeld. In Parijs werd weer een Bourbon op de troon geholpen. De uit ballingschap teruggekeerde Lodewijk XVIII moest daarbij wel accepteren dat zijn koninkrijk werd ingekrompen omdat de bondgenoten Engeland, Pruisen, Rusland en Oostenrijk in het vredesverdrag hadden bepaald dat Frankrijk zich terug moest trekken achter de grenzen van 1792.

De overwinnaars riepen in Wenen een congres bijeen dat beoogde sterke staten te creëren, die voor rust op het continent moesten zorgen door Frankrijk in toom te houden. De Oostenrijkse keizer Frans I zag er als gastheer op toe dat het de duizenden onderhandelaars, adviseurs en meegereisde bedienden aan niets ontbrak. Zijn kanselier, Klemens von Metternich, speelde een politieke hoofdrol in de vergaderingen.

Iedere avond reden bij buitenplaatsen en paleizen koetsen voor, die genodigden brachten voor een galadiner, een concert of een bal, waar iedereen die meetelde gezien wilde worden. Maar ondanks alle goede zorgen en ferme voornemens lukte het in Wenen niet om overeenstemming te bereiken en tot besluiten te komen, wat een van de afgevaardigden de opmerking ontlokte: ‘Het Congres danst, maar komt niet vooruit’.¹¹ Begin maart 1815, de besprekingen sleepten zich al vijf maanden voort, ontsnapte Napoleon van Elba en landde met zijn lijfwacht van zeshonderd man bij Golfe Juan niet ver van Cannes. Het Franse leger negeerde